

Vladimir BAZALA

1593. Oficijelna medicina, u ovo doba, nije znala nikakvo sredstvo protiv kuge. Stojeći godinama na stanovištu „non interesse quid faciat, sed quid tollat“*, a ne mogavši da nađe sredstvo „quit tollat“ ovu strašnu moriju, medicina se potpuno diskreditirala. Još uvijek je bio najbolji savjet: „Fuge cito, longe et tarde revertere“**. Još koncem 16. i na početku 17. stoljeća, na tom su stanovištu stajali i najbolji liječnici. Santorio Santorio (1561–1636), rodom Kopranin, koji će kasnije biti znameniti liječnik i profesor u Padovi, boravio je koncem 16. stoljeća u Hrvatskoj, koja je onda bila umanjena na „reliquiae reliquiarum olim inclyti regni Croatiae“. Liječio je mnoge uglednike i velikaše i vršio svoja istraživanja vjetra i drugih strujanja, ali je god. 1593. pobjegao iz Hrvatske jer se tada pojavila kuga. U svom djelu *De medicina statica* (I, 137) napisao je: „Qui aliud remedium pro vitanda peste instituunt, quam fugam, vel sunt homines ignorantes, vel volunt aeruscare“ (Oni, koji predlažu za zaštitu od kuge druga sredstva osim bijega, ili su budale ili su varalice).
1605. God. 1605 lažno je izvješteno da u Dubrovniku hara kuga (Lett. e Comm. di Pon. 9, 20).
- 1607–1608. U periodu 1607–1608. vlada kuga u Splitu, za vrijeme nadbiskupa Mar-kantuna de Dominis, od koga postoji autograf toga doba. Budući da u samom Splitu nije bilo bolnice za okužene, podignuta je bolnica na Sustjepanu a pokraj nje i groblje za umrle od kuge, koje je kasnije, kad kuge više nije bilo, sve do naših dana služilo kao centralno splitsko groblje***. U ovome gradu, kao i svuda drugdje, mrtvi su se se u ono doba pokapali u crkvama ili u crkvenom dvorištu, dok nije splitska općina, god. 1826, odredila da se pokapanja imaju vršiti na centralnom groblju — na Sustjepanu.
1613. God. 1613. hara kuga u Carigradu i Drinopolju, koja prelazi brzo u naše krajeve i javlja se pogotovu jaka u Sarajevu. Ovdje su trgovci, kršćani i Židovi, od straha pred kugom, pobjegli, pa je život potpuno zamro, tako da se iza kuge

* Ne zanima što prouzrokuje neku bolest, nego što je uklanja.

** Bježi brzo što dalje, a kasno se vraćaj.

*** Rukopis Mateja Škarice, *Kratka povijest Sustjepanskog groblja*, napisan u Splitu god. 1935, čuva se u Gradskoj biblioteci u Splitu.

javila i velika glad. Kuga je tada prešla u Trnovo, Srebrnicu, Konjic, Zagorje i Mostar, a vladala je i u Gackom i Nevesinju.

1615. God. 1615. vlada opet kuga u Carigradu, a dubrovački poslanici javljaju da su im od kuge umrla dva dragomana. Ova epidemija se ne spominje u našim krajevima, naročito ne u Bosni i Hercegovini, ali se spominje kao vrlo jaka u Albaniji, iz koje je bila prenesena u Hercegovinu, odakle se dalje nije širila.
1618. God. 1618. javlja se ponovo kuga u Carigradu, te se spominje da hara i u samom saraju. Ovoga se puta proširila i u naše krajeve, na dva načina: jedan je bio kopnenim putem, preko Bosne i Hercegovine, te god. 1619. zahvata vrlo jako Sarajevo; drugi je bio preko Albanije, gdje se je vjerojatno kuga već od prije zadržala, pa se god. 1622. javlja u Kotoru i Perastu. U vezi te epidemije, god. 1622, spominje se po prvi put Katorski lazaret, ali je vjerojatno da je taj već i od prije postojao.
1625. God. 1625. opet se spominje kuga u Carigradu, a spominju je i svi savremeni historičari osmanlijskog carstva, ali do sada nismo naišli na podatke koji bi potvrđivali da je baš ova epidemija prešla u naše krajeve.
1628. God. 1628. spominje se vrlo jaka kuga u Beogradu. Dubrovački poklisar Gradić kaže, da se za vrijeme ove zaraze pobunio narod, napao krčmare, a kurti-zane bacao u vodu, smatrajući kugu kaznom božjom za njihove grijehje. Ova se kuga spominje u Sarajevu, a u vrlo jakoj mjeri prelazi u oblast Neretve, najviše u sela Bivolje Brdo i Tasinci; zatim zahvata Počitelj, kao i Nevesinje, pa onda i Hercegovinu.
- 1629–1631. God. 1629. vlada kuga u čitavoj turskoj vojsci, pa se raznosi na sve strane. Tako se i ovoga puta razmahala u mnogim našim krajevima, te od nje postradaše osobito Zadar i Split, a do god. 1631. bude zahvaćena gotovo cijela Dalmacija.
1640. God. 1640. i narednih godina vlada jaka kuga u Carigradu, koja se također širi na sve strane. Spominje se u Marseille-u. u Provansi, pa i u Grenoble-u; spominje se i u Egiptu i Siriji. Od naših krajeva, postradala je Srbija, osobito Beograd, Pirot i Novi Pazar.
1643. God. 1643. javlja se epidemija u Bosni, a naročito u Hercegovini.
1644. God. 1644. spominje se kuga u Beču, gdje je u svojim djelima spominje Paul de Sorbait.
- 1647–1648. Vrlo jaka epidemija harala je Slavonijom 1647. i 1648. te se proširila sve do Zagreba. Ovdje je naročito jako vladala u Podgrađu (današnja Ilica), u Šoštarskoj Vesi (današnji Trg Republike), na području Kaptola i Nove Vesi. Tada je osobito stradao vlaški kotar. Svakoga dana umiralo je nekoliko desetaka ljudi i grobari su jedva stizali pokapati mrtve. Pod svaku cijenu nastojalo se spriječiti da se kuga proširi u Gornji grad. Gradski magistrat na Griču donio je 5. X 1647, strogu odluku da se zatvori okuženi prostor i nitko iz grada nije

smio posjećivati one u zatvorenom prostoru; sva gradska vrata bila su zatvorena, osim Kamenitih, na kojima su redom stražarila dva senatora i dva gradska zastupnika. Gornji grad je prekinuo sav promet sa Podgrađem i Kaptolom. U Vugrovcu je podignuta bolnica za okužene i sumnjive.

Niti u god. 1648, kuga nije jenjavala. Za vrijeme ove epidemije kuge u Hrvatskoj, nitko nije obrađivao polja. Žito koje je izraslo, nitko nije žeo. Umirale su čitave porodice. Iz gladne pokrajine ljudi su dolazili tražiti hranu po gradovima, ali i u njima je vladala glad. Kroničari su zabilježili da su zbog gladi te godine mnogi kmetovi napustili dotadašnje gospodare i bježali u plodnije krajeve, dapače i u Slavoniju, iako je ova onda bila pod Turcima.

Ova epidemija, 1647—1648, prešla je iz Bosne i u Dalmaciju, te je osobito postradao Šibenik. Ovdje su bolesnike sklanjali u lazaret na Mandalini.

Zanimljivo je, da kuga tada nije prodrla u Dubrovnik, iako je u susjednim turskim krajevima žestoko harala. To pripisujemo vrlo dobroj organizaciji lazareta na Pločama i ondje minuciozno provođenoj karanteni, a osim toga do broj obavještajnoj službi koju u to doba Dubrovačka Republika provodi preko svojih obavještajaca, od kojih je najznamenitiji bio Miho Kuveljić, iz Herceg-Novog. Njegovi su podaci o prilikama u susjednoj Hercegovini god. 1647, upravo klasični. Kuga se najprije javila u Topli kod Novoga, a donio ju je s puta neki tabak (kožar), imenom Mem (Mehmed) Agić. U kratkom roku kuga se proširila po cijelom tamošnjem turskom kraju i harala kroz čitavu god. 1648. Kuveljić opširno izvještuje Dubrovčane o kretanju kuge, pa javlja da se kuga pojavila i u Vratnici, u kući u kojoj su prošlih godina redovno stanovali dubrovački poslanici kad bi — poslani od svoje vlade — dolazili pašama hercegovačkim. Ljudi su iz onih krajeva listom pobjegli, pa se janičarski čorbadžija boji da će Herceg-Novu opustjeti, što bi omogućilo mletačkim galijama da ga napadnu; zato traži pomoć i uvodi neke obrambene mjere. Oni koji su kugu preboljeli, određeni su da „ventilaju bolesne kuće“. Kuveljić upozoruje, da je neka roba sa Kruševice poslata u Dubrovnik, a da Agić s još dva Turčina ima namjeru da neku kužnu robu odveze u Trebinje na Trebišnjicu ili u kadiluk Ljubuški, u neke mlinove, kao i da namjerava da se vrati preko Konavla u Vodovađu. Kuveljić je sve to, po svojim glasnicima, već dojavio i u Konavle i upozoruje da će se na taj način kuga prenesti iz jednoga kraja u drugi. Ujedno javlja Kuveljić, da će Turci pribjeći vrlo opasnoj mjeri protiv kuge, koja se sastoji u vjerovanju da će kuga izići iz turskog kraja ako se prenese u kršćanski kraj. Turci će kugu prenašati stavljajući novac, džepne rupčice, marame i drugu robu u „faculete“ ili zavežljaje, koje će prebacivati na dubrovački ili mletački teritorij; čak će i barkama prelaziti na kotorsku i dubrovačku stranu i tamo ostavljati zavežljaje. Zato upozoruje Dubrovčane da se pobrinu da nitko ne pobire novac ili robu u ovako ostavljenim i odbačenim „faculetima“, pa sve i kad bi to netko i našao. Ujedno se Kuveljić ispričava, da jednu važnu vijest šalje sa zakašnjenjem od dva dana, što je nastalo zbog toga jer straža na granici u Vitaljini nije htjela u doba haranja kuge u Boki Kotorskoj primati poštu od njegovih pouzdanika, pa je mora slati drugim putem. To ujedno ukazuje na oprez i budnost dubrovačkih stražara na granici kod Vitaljine. Kuveljić se hvali, da je o kretanju kuge pravodobno izvještavao kacamorte na dubrovačkom teritoriju, osobito one u Mrcinama, koje je ujedno obavijestio da će zlići (turski hajduci) pokušati da ove kacamorte uhvate, pa kako im to do sada nije uspjelo zbog Kuveljićeva upozorenja, groze se da će mu se osvetiti.

1654. God. 1654. ponovo strada Srbija, osobito Pirot, te Bosna i Hercegovina, a naročito okolina Foče.

God. 1655. nije bilo u Zagrebu kuge, iako je te godine podignuta crkvice sv. Roka na Peneznoj gorici u Zagrebu. Ovo je zavjetna crkva povodom rečene kuge iz 1647. i 1648, izgrađena tek naknadno, god. 1655.

1656. God. 1656. u Carigradu se opet javlja kuga i ugrožava gotovu čitavu Evropu. Tako se god. 1656/57. javlja u Rimu, gdje Athanasius Kirher objavljuje *Scrutinium... pestis* i opisuje — kako se danas misli — po prvi puta contagium animatum (1658).

1660- Vrlo jaka epidemija javlja se 1660. i 1661. u Carigradu i Drinopolju, a tom prilikom strada cijeli Balkanski poluotok, naročito Bosna i Hercegovina i Crna Gora. Hajduci providura Zorziya iz Makarske, četujući po Bosni, prenesli su ovu zarazu čak na otok Brač.

God. 1664. spominje se poznata kuga na Kreti, ali nema podataka da bi se ta kuga pojavila i kod nas.

1667- God. 1667. Dubrovnik je teško postradao od potresa, ali kuga se nije javila u vezi s tom katastrofom. Ipak je poznato da je žestoko vladala u Turskoj, a u Hercegovinu ju je donio bosanski paša sa svojom inficiranom ordijom, kupeći harač.

U to doba razmahao se kandijski rat, mletačka vojska na veliko je pljačkala po Bosni, pa je po povratku u Dalmaciju prenijela i kugu. Osobito je stradao Šibenik.

Kandijski rat završio je god. 1669, ali je inficirana turska vojska kod prebacivanja iz jednoga turskog kraja u drugi, još jednom, god. 1670, prenesla kugu u Bosnu i Hercegovinu. Tada je mnogo stradalo Sarajevo, a i Novi Pazar. No kugu je raznosila i mletačka mornarica, pa je tako stradao otok Šipan, kada su tamošnji žitelji kupili neku robu od Mlečana. Kuga je brzo izolirana, što su Dubrovčani uvijek isticali kao svoju veliku zaslugu.

1675. God. 1675. sigurno nije bilo kuge u Dubrovniku, jer Senat ne bi optužio i smaknuo svoga gradskog fizika Gaspara Grivellarija da je krivo izvijestio mletačke vlasti kako su dva trgovca u Dubrovniku umrli od kuge, da se ova vijest nije smatrala lažnom. U tajnoj sjednici, Senat je našao da je Grivellari kriv i osudio ga na smrt davljenjem, te je kazna istu večer izvršena u zatvoru.

Ali kuga je tih godina žestoko vladala u cijeloj Turskoj, a stradala je i Makedonija, naročito Skoplje, te Srbija i osobito mnogo Bosna i Hercegovina.

Zanimljivo je da su dubrovački poslanici imali nalog od Senata, da i dalje obavljaju posjete kod turskih vlasti i vrše sve diplomatske i trgovačke poslove, iako su ih turski velikani, već bolesni od kuge, teško primali. Tako je Čehaja na Visokoj porti jednom prilikom — kako piše poklisar dubrovački — odgovorio: „Vehie mi ste dodiali, neuiditeli da nam ghlava oghniem gori“.

1677- God. 1677. javlja fra Luka Ibrišimović da se je bosanski biskup morao skloniti u Slavoniju, jer u Bosni vlada kuga. Onda je bosanska biskupija bila prenesena u Đakovo, i tamo i ostala. U Bosni je kuga vladala još i god. 1678.

God. 1678. gradi se lazaret na školju Galovac, kod Zadra.

Kuga u to doba vlada u cijeloj Evropi, a proširila se i Austrijom sve do Beča, prešavši preko Mađarske i Štajerske; iz Austrije se proširila čak do Češke. Najžešće je vladala u Mađarskoj.

God. 1679. postavio je car Leopold I poznati spomen-stup na trgu Am Graben, u Beču.

1682. God. 1682. zavlada kuga u Zagrebu, te je usprkos svih mjera opreza prodrla čak u Gornji grad. Tvrđilo se, da su je na Kaptol donijeli franjevci koji su poslije žetve sakupljali po selima hranu i milostinju. U njihovu samostanu, na Kaptolu, oboljelo je nekoliko redovnika, na što je nastala panika: većina ih se je razbjježala, a nekoliko redovnika prebjeglo je u ženski samostan u Gornjem gradu, te je tako kuga sa Kaptola prenesena u Gornji grad. O zarazi je obavješten ban grof Nikola Erdödy, koji je živio u svome dvorcu Želinu, u Turropolju. On je odmah odredio da se pred samostane postavi straža. Straža je zaista čuvala izlaze iz samostana, ali na taj način nije se više uspjelo spriječiti širenje zaraze. Od okolnih mjesta najviše je stradao Markuševac, koji je te godine bio gotovo posve opustošen.

Tih godina izvršena je najveća i posljednja provala turske vojske u Evropu, kada su Turci, god. 1683, po drugi puta opsjedali sâm Beč. Oni su to, prigodom poraženi i u kratkom roku povukli su se iz cijele Mađarske i Slavonije. Najprije Karlovačkim mirom, god. 1699, a zatim Beograđkim mirom, 1739, utvrđena je granica na Uni, Savi i Dunavu, dok je u međuvremenu Požarevačkim mirom — 1718 — Austriji pripala i Srbija s Nišom, i Mala Vlaška do rijeke Olte. Ali, između opsade Beča i definitivnog zaključenja mira dolazilo je i do velikih pomaka vojske, te je to i uzrok za vrlo jake epidemije kuge tih godina u našim krajevima.

God. 1683. strada Sarajevo, a od dalmatinskih gradova osobito Knin, Drniš, Šibenik i Split. God. 1684. kuga je tako jako vladala u Splitu, da je grad gotovo opustio. Kuga je istrijebila čitavo bratstvo samostana franjevaca konventualaca, tako da je samostan za dvije godine bio potpuno pust.*

1690. Najjača zaraza u ono doba bila je u Sarajevu, god. 1690. Fra Nikola Lavšanin opisuje strahote ove kuge i glad koja je iza toga nastala i kaže, da je narod jeo „resu lipovu, z drvja koru, vinovu lozu, pse, mačke...“; u Banjaluci su gladni ljudi izjeli justificirane razbojnice, a u Sarajevu „izjedoše djeca mrtvu majku, otac čedo za hljeb prodavaše, a sin oca i kum kuma“.

Zbog kuge u selu Orahovcu, na granici Crne Gore, zasjeda Kotorski senat — 6. XI 1690 — i popunjuje zdravstveni magistrat od tri na pet članova. Osim u selu Ljuta, u neposrednom susjedstvu Orahovca, bolest se zaista u Boku Kotorsku te godine nije prenesla. Isto tako, zbog zaraze u Dubrovniku, Kotorski senat zasjedao je 16. II 1691, i odredio povećanje zdravstvenog magistrata s tim, da jedan dodati član ide u Orahovac i Ljutu da nadzire brižljivo pronalaženje okužene robe koja je pod zabranom, a drugi da ide u luku Rose, gdje se ima ustrojiti sanitetska straža i sanitetska služba. Svaki od senatora imao je ostati na dužnosti po deset dana, i svi su se imali tako izmjenjivati da bi svaki član zdravstvenog magistrata podjednako bio na dužnosti do Đurđev-dana. Izvještaji su se imali izravno slati mletačkim vlastima, tj. rektoru i izvanrednom

* Luigi Maschek: *Convento di s. Francesco...*, Zara, 1872, 184.

providuru u Kotoru. (Providur je tada bio Pietro Duodo, jedan od najboljih predstavnika mletačkih vlasti u Kotoru).

God. 1691. od ove je epidemije žestoko postradao Dubrovnik. Ova je kuga nazvana „La peste delle serve“, jer su prve oboljele sluškinje u „staroj bolnici“ (Ospedale vecchio alle Pille presso la Tintoria, ili — Ospedale ai sette scalini), u zgradi koja je zapravo tek bila popravljena, ali kako je bila već zastarjela to se pripravljalala „nova“ zgrada, malo dalje od grada ali isto tako na Pilama. Ova je kuga posljednji dar što ga je gradu dala „stara“ bolnica. Značajna je po tomu što se pojavila na Pilama, te je očito bila donešena iz Gruža ili Rijeke Dubrovačke, odnosno iz Šimeta, tako da nije prošla filter karantene i lazareta na Pločama. A na ovoj strani nije više bilo lazareta na Dančama!

Za vrijeme ove epidemije umro je i knez dubrovački, a rijetko se događalo da bi vlastelin umro baš za vrijeme svoje jednomjesečne kneževske dužnosti. Problem je bio tim teži, jer zbog kuge nije mogao biti pokopan po velikom ceremonijalu.

Kuga je bila toliko jaka da je bilo zabranjeno sakupljanje naroda u većim skupinama, a i nedavno, 1658, u Collegium Ragusinum pretvorena nekadašnja Gramatičko-retorička škola iz 12. st., koja se već pročula kao velika škola i kojoj je još god. 1434. bio rektorom Filip de Diversis, — te je godine, 1691, obustavila nastavnu obuku na cijelih šest mjeseci.

U svrhu spriječavanja širenja kuge među narodom koji je dolazio u župnu crkvu sv. Mihajla na Lapadu, isklesana je na vanjskoj strani postraničnog zida, sa strane današnjega groblja vlastelinskoga a onda poljane, niša koja se još i danas drži lijepo sačuvana, u kojoj je reljef Marije s djetetom, pred kojom je u vrijeme kuge župnik čitao misu na otvorenom prostoru dokle god bi postojala zabrana sakupljanja ljudi po crkvama zbog pošasti.

Mrtvaci su zaziđivani i polivani vapnom, što je također već odavno poznata mjera izolacije i blokade umrlih od kuge. I za to ima lijep primjerak iz te dobi u crkvi sv. Mihajla, na Lapadu: u sredini potrijemka ove crkve jedan prostor od barem dva do tri groba je zazidan, i na njega stavljen natpis koji još i danas stoji netaknut, a koji glasi:

QVESTA — SAEPVLTV
RA'CHE — NON — SIDE
BBIA — APRIRE — MAI
PER — ORDINE DELLI
SIGRI OFICIALI' DE
LLA — SANITA 1691*

Prema tome, u taj grob su pokapani umrli od kuge, a kad je grobnica bila napunjena stavljena je zabrana da se nikada ne smije otvoriti.

Kako se lazarete i bolnice na drugom kraju grada, kod Ploča, nije htjelo opterećivati, a za onaj dio grada kod Pila, koji je bio ugrožen od kuge, ipak se nešto moralo učiniti, to su sumnjive na bolest ali ne još oboljele Dubrovčane hospitalizirali i karantenzirali na Lokrumu. U tu svrhu preuređen je tamošnji benediktinski samostan. Benediktinci su na to napustili samostan, a karanteni-

* Ovaj se grob ne smije nikada otvoriti, prema odredbi gospode oficijala zdravstva, 1691.

zirani se potom pobunili. Nadglednik zatraži pomoć Senata te ovaj pošalje voj-
nike koji htjedoše glavne buntovnike smaknuti. Sklonivši se u samostansku
crkvu, pobunjenici zatraže pomoć dubrovačkoga nadbiskupa i on poduzme ko-
rake u cilju intervencije. Tada se Senat uzrujao što se nadbiskup plete u stvari
vlade, ali se nagode tako, da nadbiskup pristade da krivce izruči, ali ne vojni-
cima nego izravno dubrovačkim vlastima, pod uvjetom da nitko ne bude smaknut.
Tako i bi. Vlada je provela istragu, ali kako je u međuvremenu i kuga prestala,
sve prođe bez buke i kazne.

God. 1691. postavljen je kip u spomen epidemije kuga u Karlovcu.

1700. God. 1700—1729. funkcionirao je lazaret u Herceg-Novom, koji je napu-
šten kad je bio sagrađen novi lazaret u Meljinama.

Najvažnija zdravstvena ustanova u to doba je sanitetski kordon protiv
kuge, koji je bio uveden u tzv. Vojnoj krajini. Naime, potiskivanjem turske
vojske južno od Une, Save i Dunava bilo je moguće učvrstiti vojnu organiza-
ciju da bi se spriječila ponovna provala Turaka u Evropu. Vojna krajina orga-
nizirana je već ediktom „Constitutio edictalis“ cara Ferdinanda III (1637—1657).
Nakon fiksiranja granice na Uni, Savi i Dunavu Krajina se brzo razvila u va-
ljani vojnički, obrambeni, granični kordon ili „živu utvrdu“ (lebendige Fort-
mauer), kako se granični kordon onda zove u jednom carskom patentu Leo-
polda I (1658—1705). Ovaj je kordon bio tako čvrst, da ga se stvarno nije
moglo prijeći i odijelio je potpuno turske krajeve od ostale Evrope. S vremenom,
preuzeo je sanitetsku službu i pretvoren je u sanitetski kordon protiv kuge.
Prvi propis koji govori u tom pogledu, jeste „Patent o kugi“ (Pestepatent) cara
Josipa I (1705—1711), donet 25. VI 1710. Taj patent svojim propisima zahti-
jeva da granica spriječi sav promet za vrijeme trajanja kuge u Turskoj. To
znači, da je kordon protiv kuge u prvo vrijeme funkcionirao samo povremeno,
u slučaju potrebe i za vrijeme trajanja kuge s onu stranu granice. Za kratko
vrijeme, to se pokazalo nedovoljnim. Kuga nekoliko puta probija ovaj kordon,
pa tako god. 1713. žestoko hara u Beču. Te je godine car Karlo VI izgradio
još i danas postojeću, krasnu Karlskirche u Beču, kao zavjetnu crkvu protiv
kuge, posvećenu sv. Karlu Boromejskom. Istodobno, ove godine, 1713, car
Karlo VI započinje donošati niz svojih odredaba o trajnoj organizaciji „kužnog
kordona“ i, konačno, u svojem patentu iz god. 1728, zahtijeva da granica bude
stalna, neprekidna, upravo vječna utvrda protiv kuge.

No, ovako čvrsto zatvorena granica smeta trgovini i prometu kao i prije-
lazu granice. Zato se određuju posebna mjesta za regularan prolaz i na tim se
mjestima postavljaju posebni kontumaci i lazareti, za koje se određuju i posebne
odredbe o tomu kako se ima postupati sa okuženima, kako sa sumnjivima,
a kako sa zdravima koji dolaze na granicu i žele proći u unutrašnjost carevine.
U tim se kontumacima postavljaju posebni fizici i kirurzi, te dovoljan broj
osoblja. Osim toga se u kužnom kordonu, u vrijeme kad nema naročite opa-
snosti, dozvoljava trgovina i to tako da se trgovac i kupac ne dotiču, jer se
trgovina vrši u tzv. rastelu (roštilju). Naime, vrši se samo izmjena robe, a novac
se baca u vruću vodu ili vruć ocat iz koga se vadi posebnim kliještima.

Ovako organizirani kordon u Vojnoj krajini vrlo je dobro obavio svoju
dužnost i može se smatrati jednom od najsavršenijih zdravstvenih ustanova onoga
doba. Kako je poznato, Vojna krajina je čak i svoju vojničku vrijednost izgu-
bila onda kad je prestala opasnost od kuge, te se može reći da je Krajina za
cijelog svoga vijeka bila i ostala u prvom redu sanitetska ustanova.

1720- Austrijska carevina izgradila je i pomorske lazarete, pa se tako god. 1720.
1722. započinje, a god. 1730. završava gradnja lazareta sv. Karla u Trstu.
God. 1722. izgrađuje Austrija lazaret na Rijeci, na rivi kod Mandaljine,

1729. God. 1729. osniva mletačka vlast lazaret u Meljinama. Ovaj je lazaret
sagrađen god. 1729; više je puta obnavljan, tako god. 1732. i 1768. O tome
govore tri spomen-ploče: nad ulaznim vratima koja gledaju prema moru je ploča
na kojoj piše „S. C. 1729“, što govori da je zgrada sagrađena te godine; iznad
ove, nalazi se velika ploča u čast renoviranja zgrade, god. 1768; poviše drugog
kata zgrade nalazi se treća spomen-ploča, koja govori o renoviranju god. 1732.
U lazaret je, god. 1741, posebnim vodovodom dovedena živa voda sa Savine,
a u jednom od tri prostrana dvorišta izgrađena je česma na koju je uklesana
spomen-ploča sa oznakom god. 1741. Zgrada postoji još i danas, i dobro je
sačuvana. Lazaret je imao prostrana skladišta za robu, odvojene prostorije za
izolaciju bolesnih i osoba za koje se sumnjalo da su oboljele, vlastitu kapelu
i dovoljno prostora za čuvara, poslužitelje i nadglednike karantene. Na kapeli
je ploča koja kaže da je ista god. 1882. restaurirana.

Ispred lazareta nalazi se luka s dva pristana.

Lazaret je god. 1830. ukinut, jer se htjelo favorizirati lazaret i karantenu
u Trstu, ali je opet uspostavljen god. 1837; radio je još skoro 100 godina, tj. do
godine 1934. Onakav kakav je danas, predstavlja jednu od najvećih i najzani-
mljivijih građevina iz 18. i 19. stoljeća u Boki Kotorskoj. Njegova kapija, unu-
trašnje arkade, prostorije koje su bile vrlo udobne za stanovanje karanteniziranih,
prostrana skladišta za robu i posebne zgrade za izolaciju bolesnih i onih za koje
se još sumnjalo jesu li oboljeli, govore o visokom stepenu medicinske kulture
toga doba i predstavljaju rijedak spomenik, velike kulturno-historijske vrije-
dnosti.

1731. God. 1731. kuga je posjetila Split. Opisao ju je, nešto kasnije, splitski
kroničar Gašpar Vinjalić, u jednom djelu izašlom god. 1770. Zanimljivo je, da
se već onda utvrdilo da je kuga ušla u grad na taj način, što je jedan Turčin,
dok je karavana čekala pred splitskim lazaretom da bude uvedena na raskuži-
vanje, prodava robu nekoj ženi na Lučcu, pa je zato i kuga najprije buknuła
u ovom predgrađu. Opis ove epidemije nalazi se i u jednoj kronici fra Nikole
Goljaka, pisanoj bosančicom, a koja se čuva u arhivu franjevačkog samostana
u Makarskoj. Na osnovi arhivskih podataka, tu epidemiju je opisao i Ante
Crnica — *Kuga u Splitu i Dalmaciji g. 1731.** Neke bilješke o toj zarazi spominje
i Dušan Berić, u *Bibliografsko-statističkim priložima kužnih epidemija Splita u
prošlosti*, u obilnoj literaturi koju navodi.**

Ova se epidemija spominje i u Boki Kotorskoj.

1739. God. 1739. pojavljuje se kuga u Slavoniji, pa odonda postoje i spomen-
kipovi u Osijeku i Požegi, a i neke zavjetne crkve širom Slavonije. Vlasti su
izdavale razne upute, pa je tako bio na glasu „Conceptus medicinae praeserva-
tivae“ koji je, u slučaju da izbiju „bubones pestilenciales“, određivao žvakanje
korijena angelike i bijeloga luka, a na bubone stavljati dobro spečenu žabu ili
laneno sjeme i svježje životinjsko meso. Takav je „koncept“ izdao za vrijeme

* Novo doba, Split, 1936, 18, 86.

** Liječ. vjes. 1950, 72, 8.

haranja ove kuge, god. 1739, tadašnji đakovački generalni vikar, Žiga barun Sinesperg.

Ova je epidemija zahvatila i današnju Vojvodinu.*

1743. God. 1743. javlja se kuga u Jasenovcu i Kostajnici, a spominje se i u Petrinji i Sisku. Da li se god. 1744. javila i u Zagrebu, teško je reći, jer podaci nisu dosta jasni.

Kako je granica bila osigurana samo obalom Dunava, Save i Une, to zapadno krilo austrijske carevine, od Une do Jadranskoga mora, još do god. 1752. nije bilo zatvoreno valjanom granicom. Zato se tih godina upravo radi na organizaciji granice u ovim krajevima i na zatvaranju graničnog kordona sve do jadranske obale. Izdaju se naredbe o granici uz obalno područje god. 1755, a posebno, nešto promijenjene, i za kopneno područje god. 1764. Tek se god. 1765. može konstatirati da je na zapadnom krilu granice sve u redu i granica dobro zatvorena. Ali ovako čvrsto zatvorena granica bila je za ove krajeve, naročito za Liku i Krbavu, vrlo pogubna. Naime, turska je trgovina umjesto preko Like, Krbave i Karlovca, krenula preko mletačke Dalmacije, a Lika i Krbava postale su pasivni krajevi i takvi su ostali i dalje.

1762- Najjača epidemija iz toga vremena, koja se pojavila već god. 1762, vladala je u Sarajevu. Opisao ju je kroničar Mula Mustafa Bašeskija. Njegov opis prepisan je u sedmoj knjizi kronike Muhameda Enveri Kadića, koja se u rukopisu nalazi u Gazihusrefbegovoj knjižnici u Sarajevu. Bašeskija je o tom objavio i jednu oveću pjesmu, koju je štampao Munir Ekremov.**

Istodobno, kuga je prodrla i u Dalmaciju, i ondje žestoko harala god. 1763—1765. Bilježi je, u svom rukopisu *Zibaldone*, S. Petković, i to u poglavlju pod naslovom „Peste in Dalmazia nel 1763. e 1764“. Prilike u Splitu opisao je i G. C. P. Cicaco, u svom rukopisu *Relazione della peste insorta l'anno 1731...*, koji se nalazi u knjižnici u Kopenhagenu, a objavio ga je J. W. S. Johnsson (1928). Dobar opis nalazi se i u rukopisnom *Ljetopisu nepoznatog Splićanina*, što ga je objavio Kruno Prijatelj.*** U splitskim crkvama nalazi se mnogo grobova iz 1763. godine, s natpisom „ob pestem“, što znači da je dotični umro od kuge i da je zabranjeno otvaranje tih grobova.

1766. Pregledavajući sve dotadašnje zakone austrijske carevine, tjelesni liječnik carice Marije Terezije i vrhovni upravitelj zdravstva carevine, Gerhard van Swieten, sakupio je sve odredbe u jednu, „Naredbu o zdravstvu“ (Sanitätsverordnung), koju je Marija Terezija izdala 25. VIII 1766.

1769. God. 1769, izgrađuje se lazaret sv. Terezije na gatu Greta, u Trstu; porušen je god. 1867, jer je smetao izgradnji željezničke pruge.

1770. God. 1770. izdat je „Sanitäts-Haup-Normativ“, jedinstveni sanitetski zakon za austrijske nasljedne zemlje, koji sadrži i najtočnije odredbe o sanitetu u Vojnoj krajini. Ove odredbe vrijedit će zapravo samo do god. 1776, jer će se pokazati kao prestroge, a uglavnom i nepotrebne, te će, napokon, 1785, biti

* Zbornik za društvene nauke, Matica srpska, Novi Sad, 1958, 19, 97.

** Muslimanska svijest, 1936, 88—89, 3.

*** Starine, 1952, 44.

potpuno modernizirane i izdate pod nazivom „Chenotov patent“, po imenu erdeljskoga fizika Adama Chenot-a (1721—1789).

Godine 1770. i 1771. vladala je jaka kuga u Erdelju, a opisao ju je Chenot u jednom rukopisu poslatom Ministarstvu rata u Beču, gdje je i ostao u arhivu. Ovaj će rukopis biti kasnije objavljen pod imenom *Historia pestis Transilvanicae annorum 1770 et 1771, opus posthumum, jussu regio edidit et praefatus est Fr. de Schraud, Budae 1790*, kad će ga u spomen Chenot-a izdati peštanski epidemiolog Franz Schraud.

Već u ovim godinama prevladalo je mišljenje, da prenosnik kuge nije samo štakorska buha (*Xenopsylla cheopis*) nego i inficirana čovečja buha (*Pullex irritans*). Otada se u Vojnoj krajini neće toliko pažnje posvećivati karantiniziranju ljudi i robe, nego više čišćenju i desinficiranju njihovu. U lazaretima će se ljudi svlačiti do gola, prati i kupati, a zatim presvlačiti u čisto rublje. Njihova roba će se također prati i čistiti a pogotovu glačati. Od god. 1785. upotrebljavao se i neke vrsti desinfekcijski aparat na paru. Desinfekciji se u cijeloj Vojnoj krajini posvećivala najveća pažnja.

1781- Vrlo žestoka epidemija javila se u našim krajevima god. 1781—1783. I njezin je izvor bio u Carigradu, odakle se proširila u turske krajeve Balkanskoga poluotoka, a otuda i u druge naše krajeve. Kužni val koji je u to doba zahvatio Sarajevo, vrlo opširno opisuje u svojoj kronici Mula Mustafa Bašeskija, a prema njegovom opisu i nekim drugim podacima o ovoj je epidemiji opširno pisao i Munir Ekremov, u svojoj raspravi *Najcrnje haranje kuge u Bosni*.*

Zaraza se razmahala i po Dalmaciji, osobito u Splitu. Opisuje je Julije Bajamonti, u svojem znamenitom djelu *Storia della peste che regnò in Dalmazia negli anni 1783—1784* (Venecija 1786). Izvod iz ovoga djela objavio je Jorjo Tadić, pod naslovom *Kuga u Dalmaciji 1783—1784*.** Na osnovu jednoga djela Petra Nutrizio Grisogono-a, *Sopra il morbo pestilenziale insorto nella Dalmazia Veneta l'anno 1783*, štampanoga u Mantovi 1789. kod Giuseppe Bragli-a, koje je pisano u obliku pisma „al chiarissimo dottor Cristiano Wolf medico svedese“, opisao je ovu epidemiju Juraj Körbler, pod naslovom *Kuga u Dalmaciji god. 1783*.*** Jedno djelo o ovoj zarazi pronašao je i Dušan Berić. To je, u stvari, izvod iz djela *Relazione della peste di Spallato dell'anno 1784*, izašlog u Veneciji god. 1784 — koje navodi Giuseppe Valentinelli u svojoj bibliografiji, pod br. 955 — za koje se drži da ga je napisao Antonio Parodi. Naslov mu je *Libro o sia distinta relazione di quanto è seguito nella città di Spalato... in Venezia*.

Godine 1784, u Splitu je umro Petar Bogetić, koji je napisao rukopisnu historijsku raspravu o kugama u Splitu čak od god. 1360, a koga s mnogo pohvale spominje J. Bajamonti u svom rukopisu *Memorie della città di Spalato*.

Da je spomenuta kuga bila zaista strašna, može se zaključiti i po tome što je naišla na odjek u pjesništvu i mnogim naricaljkama. U ostavštini don Frana Bulića, u Splitu, nalazi se pjesma koju je, valjda, napisao neki franjevac, a pronašao u franjevačkom samostanu, u Omišu, fra Ivan Tonković i u prijepisu je poslao Buliću: *Uspomena od božji ponukovanja koju bi imali krstjani vazda u pameti imati*.

* Muslimanska svijest, 1936, 32, 7—8.

** Prilozi za istoriju zdravstvene kulture Jugoslavije i Balkanskog poluostrva, XI, Muscellanea, 3, Beograd, 1940, 54—66.

*** Lij. vjes., 1931, 55, 4, 404—411.

Julije Bajamonti također pjeva o kugi na talijanskom, u rukopisnom zborniku pod naslovom *Poesie di Giulio Bajamonti* (list 116—118), koji se danas nalazi u knjižnici Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti u Zagrebu. Jedna njegova pjesma nosi naslov *Pestilenza*, a druga *Incendio di casa mia*. Iza prve pjesme dolazi bilješka: „L'altro canto manca“. Ivan Milčetić predmišlja, da bi ta izgubljena pjesma mogla biti ona, koju je na hrvatski preveo Ivan Akčić, a čiji naslov glasi *Knjiga martelijanska*, i koja započinje: „Fra stentate fatiche, nel lib. segnato a c., prinesena u jezik hrvatski od D. Ivana Akčića.“*

I u mnogim drugim rukopisima ima govora o kugi iz god. 1784. Popis rukopisa zdravstvenog providura u Splitu, Angela Diedo, donio je Giuseppe Valentini u svojoj bibliografiji rukopisa, koji se nalazi u biblioteci Marciana u Veneciji**.

U Arheološkom muzeju u Splitu (sign. CXII i 2/a), čuva se prijepis rukopisa dr Gregoria Stratico, koji je don Frane Bulić bio označio na etiketi na koricama sa *Peste in Dalmazia a. 1783—1784*. U stvari, taj rukopis sadrži dva dijela, sa posebnom paginacijom. Prvi dio (str. 1—177), donosi „Lettere al Magistrato Ecc.mo sopra la Sanità di Venezia dell'III.mo ed Ecc.mo Sig. Paolo Boldu Provveditore Generale in Dalmazia ed Albania, l'anno 1783, scritte dal Dott. Gregorio Stratico“, a drugi dio (str. 1—200) sadrži „Lettere all'Ecc.mo Magistrato sopra la Sanità di Venezia dell'III.mo ed Ecc.mo Signor Francesco Falier Provv. Gen. in Dalmazia ed Albania, l'anno 1783—1784, scritte dal Dottore Gregorio Stratico“.

Prema citiranim opisima i rukopisima, obradio je materijal o ovoj epidemiji ponajbolje, u novije doba, Dušan Berić, u svojoj opširnoj raspravi *Bibliografsko-statistički prilozi kužnih epidemija Splita u prošlosti****, uz koju se nalazi i obilna, vrlo pouzdana literatura.

Zanimljivo je da ovoga puta kuga nije bila prenešena u Dubrovnik, iako su se Dubrovčani — kako se vidi — ove epidemije jako bojali. Senat dubrovački vijećao je, god. 1783, u nekoliko sjednica o mjerama protiv kuge, a jedna je sjednica — 18. VIII 1783. — bila naročito duga i zamorna; ruga joj se Alberto Fortis u jednom svom sonetu bez naslova. Obrambene mjere bile su suviše, strah vlastele neopravdan, ali oprez bio je na mjestu. Obnovljene su sve mjere opreza poznate već od prije, a povrh toga, povodom ove epidemije širom Balkanskog poluotoka, sve do u zaleđe grada, Senat dubrovački zapovijedio je svojim podanicima koji su se nalazili u Turskoj, da se — zbog epidemije koja je strašno ondje harala — odmah vrate u Dubrovnik; u slučaju da se kasnije vrate i donesu kugu, biti će obješeni a imetak će im biti konfisciran. Kako nije nitko u ono vrijeme tako kažnjen, sigurno je da nitko nije kugu donio i da je karantena izvrsno funkcionirala.

Vlada je toga puta pitala za savjet i svoje liječnike, koji su izradili i jedan plan o uklanjanju uzroka epidemije, a sastavili su ga liječnici Johannes Christofori Buch (Buč), Johannes Baptista Pagani i Franciscus de Graziano. Tu se navodi da je glavni uzrok epidemije smeće i nečist, koja se zadržava u luci i u opkopima oko grada, pogotovu na Pilama i na ruševinama u sv. Mariji. Predlažu da se čistači i smetlari peru octom i ocat piju, da se na ulici pale vatre od smole,

* Vidi I. Milčetić: Duhovne i paljive pjesme iz Makarske, Građa za povijest književnosti hrvatske, knj. 5, Zagreb, 1907.

** Bibliografia Dalmata tratta da'codici Marciana di Venezia, Venezia 1845, 41—43.

*** Lij. vjes., 1950, 72, 8.

a u kućama da vrije ocat i da se dimi žukor, eukaliptus, da se puši duhan, maže ružmarinom, a kao lijek pije kina (kinin) sa šećerom i sl. Čini se, da je ovaj plan izrađen već god. 1774, ali nije nikad objavljen u uputama ili odredbama; ostao je u arhivu i, izgleda, postao bespredmetan, jer epidemija nije bilo pogotovu ne kužnih, a da ih je i bilo i onako plan ne bi koristio!

Istodobno, naročito god. 1784, provodi dubrovačka vlada regulaciju cijelog prostora pred Pločama. Ovaj je prostor razdijeljen u dva dijela cestom, u ono doba i sagrađenom, koja je izbijala — slično današnjoj — na more, nešto podalje od samostana sv. Jakoba, i išla morskom obalom ravno na Vrata od Ploča. Bio je to već onda velik drum. Desno od njega je ostao Tabor, kao posebni, zidom ograđeni prostor za stoku i konje, te za sajmište, a i han kod crkvice sv. Antona. Ovih građevina danas više nema. Na mjestu Tabora izgrađena je građevina gimnazije. Preostala je samo kamena česma — lavlja glava koja pušta vodu u veliko korito — i nalazi se u prostoru uz gimnaziju, koji danas služi za parkiranje kola i automobila.

Lijevo od glavnoga drumu ostao je lazaret, od drumu odijeljen 1,5 m visokim zidom, koji je išao nad zgradom kako bi dijelio lazaret od glavnog prometnog drumu, a ulazna vrata, u sredini zida, bila su tako visoka da je kroz njih mogao proći konjanik na konju. Taj je zid danas uz glavni drum nakazno dozidan, a njegova srednja vrata zazidana (luk se još dobro vidi), jer je cesta podignuta pred gimnazijom. Istodobno je učinjen današnji ulaz u lazaret, koji gleda ravno prema Vratima od Ploča. Unutar lazareta ostao je, također, tzv. Janičarski han (kula nad današnjim kupalištem) i Eminov lazaret (prva povišena zgrada, odmah pri današnjem ulazu u lazaret). Ovakav oblik ima lazaret još i danas.

1785. Kronološki, mora na ovom mjestu biti ponovno spomenuta reforma zdravstvenih uredaba u Vojnoj krajini.

Na osnovu nazora Adama Chenot-a, kao i izvoda iz njegova djela *Tractatus de peste* (1766), koje je u prvo vrijeme ostalo nezapaženo i tek kasnije dobilo na važnosti, osobito na osnovi referata koji je podnesao C. kr. ratnom ministarstvu u Beču iza uspješnog suzbijanja i liječenja kuge u Erdelju, god. 1770. i 1771, te ostalih podnesaka koje je dao na zahtijev cara Josipa II — izrađena je nova, savremenija uredba o suzbijanju i liječenju kuge na granici, proklamirana 4. V 1785. kao carski patent o kugi, općenito poznat pod nazivom „Chenotov patent“. Ovaj je važni patent, kasnije, još nekoliko puta izdavan, pogdjegdje tekstualno izmijenjen ili stilistički i lingvistički dotjeran, unašan u upute o redu i radu na granici i u druga slična djela, a od podređenih zapovjedništava prepisivani na takav način, da pojedina izdanja danas više nije moguće ni uspoređivati. Otuda i raznolikost u današnjem prosuđivanju vrijednosti i važnosti ovoga patenta. Osim toga se pod imenom „dodataka Chenotovu patentu“ kriju i dodaci raznih odredaba koje sa samim patentom nemaju gotovo ništa zajedničkog.

1795- Jaka epidemija javlja se u našim krajevima god. 1795. Bila je vrlo žestoka
1796. u Srbiji, pa kronika kaže da su valovi kuge u Srbiji „odnosili više žrtava nego što ih je padalo u borbama s janičarima“.

Epidemija je tada bila velika i u Bosni. U suzbijanju ove kuge istakli su se neki franjevci. Fra Franjo Gracić napisao je, god. 1795, svoje znamenito

djelo *Analysis virus pestiferi*, izdato u Padovi. Ovo je djelo, u tadašnjem pravopisu, zapisano u našim bibliografijama pod naslovom *Ljučba kugonosnog otrova*.

Istodobno, kuga je prodrla i u Srijem, sve do Iriga. Opis ove epidemije dao je vukovarski franjevac Grgur Peštalić, u svojoj zbirci pjesama *Utješenje*, izdatoj god. 1797. On je za vrijeme trajanja kuge u Vukovaru bio zatvoren u samostanu. Na kraju zbirke svojih pjesama dao je dobar opis bolesti i načina liječenja, koji se sastojao zapravo iz raznih tadanjih oficijelnih uputa. Takve upute izdavane su u obliku tzv. „koncepta“. Jedan ovakav opis obrane i liječenja propisao je i biskup Maksimilijan Vrhovac, pod naslovom *Praeservativa remedia contra pestem*. Zanimljivo je ipak, da se i kod Peštalića i u dotičnim konceptima, kao i u prezervativama Vrhovca, nalazi odredba da se ne smije nikoga doticati, pogotovu da se ne smije dolaziti s bolesnikom u dodir, da treba piti ocat, mazati se terijakom i dimiti borovicom. Dakle, svuda iste ili barem slične odredbe.

Ovu je kugu suzbijao i peštanski epidemiolog Franz von Schraud, te ju je opisao u svom djelu *Geschichte der Pest in Syrmien in den Jahren 1795. und 1796*. Djelo je izdato god. 1801, a na latinskom jeziku god. 1802.

Uspomena na ovu epidemiju ima još i danas: to je spomenik na cesti kod Iriga, na glavnom drumu između Rume i Kamenice, koji pokazuje do kuda je kuga onih godina doprla.

1812- Jedna od posljednjih epidemija u našim krajevima javila se god. 1812.

1815. Početkom te godine, saznao je austrijski Ratni savjet, od svog diplomatskog predstavnika kod Visoke porte, da se kuga pojavila u Maloj Aziji i Anadoliji, a zatim u Carigradu i Drinopolju. Tamo se jedno vrijeme zadržala, a onda se proširila u tri pravca. Na sjever je prešla preko Bugarske, u većoj mjeri se pojavila u Oršavi i prodrla u Erdelj. Izravno na zapad, prešla je u Makedoniju i Albaniju, a između ove dvije oblasti prošla je u Srbiju. Unele su je turske čete, koje su ugušivale prvi srpski ustanak, god. 1813. Kuga je ovdje bila izvanredno jaka. Dokumente i podatke o toj epidemiji objavio je Relja V. Katić.*

Kuga se dalje prostire po čitavoj Bosni, gdje se kao liječnik spominje franjevac Mate Nikolić (1784—1844), koji je bio glavni liječnik redodržavne Bosnae Argentinae. On je ostavio i nešto medicinskih spisa i rukopisnih djela (*Fragmenta medica*, 1835), koji se čuvaju u samostanskom arhivu u Kreševu, odnosno u Zemaljskom muzeju u Sarajevu.

U Mostaru je za kratko vrijeme pomrlo 3000 ljudi.

Ova se epidemija spominje i u Dalmaciji, te ju je opisao očevidac Antun Andeo Frari (1780—1865), Ovaj je napisao više važnih medicinskih rasprava, a jedna od najvećih mu je *Della peste e della pubblica amministrazione sanitaria* (izdata god. 1840). Spomenutu epidemiju u Dalmaciji, A. Frari opisuje i u posebnim djelima, od kojih su spomena vrijedna *Sulla peste e sui mezzi di preservarsene e di curarla* (Split 1817) i *Storia della febbre epidemica che regnò a Spalato e luoghi vicini nell'anno 1817* (Padova, 1818).

O istoj epidemiji pisao je i Luigi Cesare Pavešić, u svom djelu *Uspomena povistna o kugi makarskoj god. 1815*, koje je izišlo i na talijanskom jeziku mnogo godina kasnije, tj. god. 1851, u Beču.

God. 1815. kuga se javlja i u Dubrovniku; opisao ju je dubrovački liječnik Luka Stulli (1772—1828). On je o tom izdao, god. 1818, u Dubrovniku,

* Srpski arhiv, 1954, 12, 1—3.

djelo *De peste quae in exitu anni 1815 in circulum Rhagusinum irrepserat*. Knjiga je tiskana u tiskari knjižare Antonio Martecchini-a. Iza smrti autorove, djelo je još jednom izdao, u Bologni god. 1829, pokojnikov brat Vlaho, s nekim drugim raspravama. U tom djelu, Stulli opisuje kugu koja je buknula god. 1815. u dubrovačkoj okolici, a uvukla se u dubrovački teritorij iz susjedne Hercegovine (*Ducatus sancti Sabae*). Opis je zanimljiv pogotovu zato, jer je to jedan od posljednjih a ujedno stilistički najsvjetlijih opisa kužne epidemije na osnovi starog, upravo jasnog epidemiološkog znanja. Tada je sve skupa oboljelo 104 osobe, a samo četiri su preboljele „naturae, non medicinae adjumento“. Stulli se trudi da shvati bit zaraze i misli da se zajedno s početkom vrućice mora biti rađa i nepoznati princip u kojem se krije zaraza, te zaključuje „haud tamen non dubitandum id in mortu progressu usuvenire“. Ustanovljuje prirodni imunitet i kaže da svačije tijelo ne može primiti zarazu, „nisi ad id suscipiendum fuerit antea dispositum“. Razmišljajući na koji način iščezava zaraza iz kuća i sa raznih predmeta, on zaključuje da, vjerojatno, nastaje promjena u uzročniku bolesti ili u ljudskom tijelu, ali o uzročniku i o uzroku bolesti u to doba ne zna još ništa.

Zanimljivo je jedino to, što Stulli poistovjetuje kugu s bedrenicom i misli, da se iz istog uzroka kod čovjeka javlja kuga, a kod domaćih životinja bedrenica, te da se ova opet može prenositi na čovjeka.

Ali, vidi se da i Stulli nazire mogućnost prijenosa kuge od čovjeka na čovjeka. To osobito naglašuje A. Frari, u svojem rečenom djelu objavljenom god. 1840, kao i Luigi Cesare Pavešić koji, doduše, opisuje kugu u Makarskoj god. 1815, ali djelo objavljuje god. 1851. To su prvi počeci nove epidemiologije kuge, koja je našla da kugi kod ljudi prethodi obilno pogibanje štakora, a sa štakora se kuga prenosi na čovjeka preko štakorske buhe. No, zaražen a još neoboljeli čovjek može biti također prenosnik kuge ako ga ubode čovječja buha, te se buha inficira — i zatim ujede zdrava čovjeka. Na taj način je kuga, kao bolest glodavaca, naročito štakora, ujedno i pojava deficijentne higijene. Razumljivo je, isto tako, da je stradalo najviše pučanstvo primorskih gradova, jer su se štakori prenosili brodovima, a buhe su se gnijezdile i u robi koja je na taj način postala zarazna, naročito vuna ili vunena roba jer su se u njoj zadržavale buhe. Međutim, upravo naša povijest medicine pokazuje ono, što se tek kasnije uvidjelo, naime, da se bolest prenosi i od čovjeka na čovjeka i to čovječjom buhom (*Pullex irritans*). Najljepši primjer za to je spomenuti Živan Pupak, koji je iz dubrovačke karantene na Dančama iznio robu bolesnika (za što je osuđen na smrt vješanjem), i prenio tako kugu u grad, te je među ostalima oboljela i umrla i njegova žena. Na isti je način prenešena i kuga na Šipan za vrijeme Kandijskoga rata. Osim toga, poznato je da je kuga u Carigradu i drugim većim turskim gradovima harala pogotovu zato, jer se roba i od kužnih bolesnika i umrlih od kuge prodavala, i to javno, na sajmištima, pa se tako s robom prenosio i prenosnik — buha. Naročito je ovu mogućnost prijenosa istakao Adam Chenot, koji je baš zbog toga i ukinuo mnoge dotadašnje karantenske mjere, ali je uveo ličnu higijenu na granici, gdje se svaki došljak morao svući do gola i okupati, a roba se čistila ili prala i, naročito, glačala, i na taj način oslobađala insekata. Na ovaj način suzbijao je kugu u Srijemu, god. 1795. i 1796, spomenuti Franz v. Schraud. Može se reći da je i kuga, koja je god. 1815. prodrla u Kostajnicu, također spriječena i lokalizirana ovim istim pojačanim higijenskim mjerama.

1816. God. 1816, napušten je lazaret na Rijeci i izgrađen u zaljevu Martinšćica, kojega zidovi još i danas stoje.

1828. Kuga se još jednom pojavila u Bosni, god. 1828, i prešla u ostale krajeve, naročito u Dalmaciju.

1866. I god. 1866, tik pred kraj turske vladavine, javlja se jedan slabiji val kuge.

1867. Ova epidemija, god. 1867, ponukala je austrijsku upravu u Dalmaciji da otvori lazaret u Trstu, u uvali nedaleko mjesta Mulje (Muglie).

Postavljanje lazareta u raznim mjestima Srbije, god. 1830, i proklamiranje sanitetsko-policijske uredbe za karantene i pogranične sastanke — što ju je, god. 1837, sastavio Karlo Nagy, koja je službeno proglašena god. 1841. i odgovarala gotovo u cijelosti austrijskim uredbama — kao i prestanak kuge u Bosni i Hercegovini, doveli su i do toga, da je postao bespredmetnim sanitetski kordon u Vojnoj krajini, te je tako i jedna posve vojna ustanova izgubila na vrijednosti kad je prestala njezina zdravstvena funkcija.

Osim toga, do ukidanja kordona došlo je i zato što je trgovina između Turske i Austrije krenula Dunavom i zaobišla kordon. Da je u to doba postojao kordon na Dunavu, on bi uslijed svojih pretjeranih propisa ovu, za Austriju i Srednju Evropu važnu trgovinu onemogućio, kao što je onemogućio, svojedobno, trgovinu preko Like i Jadrana. Kad je, dakle, imala trgovina krenuti Dunavom preko Mađarske i Austrije, sjetili su se u Beču najprije lošega iskustva Like i Krbave, a zatim dokazivanja erdeljskog fizika, onda već davno pokojnog Adama Chenot-a, i drugih stručnjaka — među kojima neka budu spomenuti Franjo Heusler (1838—1885) i Đuro Matija Šporer (1795—1884) — koji su zastupali mišljenje da pretjerane karantene na granici i onako nisu potrebne niti umjesne, i da onakve kakve je Austrija provodila nemaju smisla, pa su trgovinu Dunavom omogućili bez zatvaranja granice. Ugovor o plovidbi Dunavom, između Austrije, Bavorske i Turske, od 7. XII 1857, omogućio je plovidbu bez ograničenja, na što je i trgovina preko Mađarske otvorena propisima donetim 25. XII 1857. Time je „kužni kordon“ na Savi, Uni i donjem toku Dunava, sam po sebi, postao suvišan. Tako je postala suvišna i Vojna krajina, čak i prije negoli je Austrija okupirala Bosnu i Hercegovinu; nakon okupacije, god. 1878, postala je uopće suvišna i zato je „razvojačena“.

Kuga se od toga doba više nije pojavila.

LITERATURA

¹ Bazala V., Della peste e dei modi di preservarsene nella Repubblica di Ragusa, Atti del XIV° Congresso internazionale die storia della medicina a Roma 1954, Vol. II, 723—756. — ² Bazala V., Pomorski lazareti u starom Dubrovniku, Zbornik „Dubrovačko pomorstvo“, Dubrovnik, 1952, 293—308. — ³ Bazala V., Medicinska važnost Dubrovačkih Ploča i njezini sadašnji ostaci, Zbornik Jugoslovenskog društva za istoriju medicine, farmacije i veterinarstva, 1956, knj. I, 31—35. — ⁴ Berić D., Bibliografsko-statistički prilozi kužnih epidemija Splita u prošlosti, Lij. vjes., 1950, 72, 8. — ⁵ Grmek D. M., Tragom najstarijih epidemija na našem teritoriju, „Medicinar“, Zagreb, 1948, 1, 37—41. — ⁶ Jeremić R., Zdravstvene prilike u jugoslovenskim zemljama do kraja XIX veka, Zagreb, 1935. — ⁷ Jeremić R., Tadić J., Prilozi za istoriju zdravstvene kulture starog Dubrovnika, Beograd, 1938. — ⁸ Katić R., Pojave kuge u Crnoj Gori, Istorijski zapisi, XVI, Titograd, 1959, 3—4. — ⁹ Mijušković S., Pojava kuge u Orahovcu 1690. godine i Kotorski

zdravstveni magistrat, Zbornik radova Srpske akademije nauka i umetnosti, LXXI, Institut za medicinska istraživanja, knj. 8, Beograd, 1960. — ¹⁰ Milošević M., Lazareti na Crnogorskom primorju, Godišnjak pomorskog muzeja u Kotoru, 1959, VIII, 57—70. — ¹¹ Orlić Đ., Komentar dubrovačkih vijesti o epidemijama u Bosni i Hercegovini u XVII vijeku, Acta historica medicinae pharmaciae veterinae, Beograd, 1961, 1, 87—103.

A CALENDAR OF PLAGUE EPIDEMICS (II)

Vladimir BAZALA

THE AUTHOR HAS ARRANGED CHRONICALLY NOTES ON PLAGUE EPIDEMICS AND their consequences, in order to obtain an approximative picture of the course of plague in Yugoslav countries.

The data on plague in these countries are well composed, but they are restricted to a very narrow territory, without caring whether the disease existed at the same time in other regions or not. Furthermore, no investigations have been made by the ancien authors about the sources of the epidemics and the routes by which they came. In this way, the comparision and historical succession has been neglected, although they are indispensable for the obtainment of the right picture of an epidemic.

The author has established data on epidemic diseases from 871, 901, 1145, 1292 and 1332 and he has found that some of them were not due to plague.

According to the author, a large wave of plague started at the end of the XIII century, but new cases have not been recorded since December 25, 1857, the date of the abolition of the sanitary cordon on the rivers Sava, Una and the lower Danube.

UN CALENDRIER DE LA PESTE (II)

Vladimir BAZALA

L'AUTEUR A RÉDIGÉ CHRONOLOGIQUEMENT LES ÉPIDÉMIES DE PESTE ET LEURS conséquences et qui se sont manifestées dans les pays yougoslaves. De cette manière il a créé un calendrier qui représente un tableau approximatif de la propagation des épidémies au cours du temps passé.

Les données sur la peste que l'auteur a rassemblées, étaient bien redigées, mais elles sont limitées à un territoire restreint; les anciens auteurs n'ont pas tenu compte non plus si, oui ou non, la maladie existait en même temps dans d'autres régions. De même, ils n'ont recherché ni la source de l'épidémie, ni les voies par lesquelles elle s'était propagée, négligeant ainsi la comparaison et la succession historique et qui, décidément, sont indispensables pour l'obtention de la notion exacte d'une épidémie.

Les données sur la peste qui datent des années 871, 901, 1145, 1292 et 1332 montrent que, en réalité, un certain nombre de ces épidémies n'avaient pas été provoquées par la peste.

Vers la fin du XIIIe siècle, une grande vague de cette maladie c'était manifestée, mais depuis le 25 décembre 1857 (date de la suppression du cordon sanitaire sur les rivières Sava, Una et le Danube bas), aucun cas d'épidémie de peste ne fût plus enregistré.